זכויות אנשים עם מוגבלות – אחרי עשרים שנה ולקראת השנים הבאות*

דפנה ברק־ארז**

דברי פתיחה. א. מחוקקים ושופטים: על תפקידה של החקיקה ועל שיתוף־הפעולה בין החקיקה לפסיקה. ב. יחידים וארגונים: על התרומה של גיבורים ועל חשיבותם של מאבקים כלליים. ג. שוויון וזכויות אחרות: על שיח השוויון המסורתי ועל החתירה לשיפור הספֵרה הציבורית. ד. על ריבוי הספֵרות של זכויות אנשים עם מוגבלות. ה. במקום סיכום: בין הגנה על זכויות לבין הזדמנות לחברה.

דברי פתיחה

לחגוג עשרים שנה לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות[1] זה לא עניין מובן מאליו. בנימה אישית אציין כי כך בוודאי מבחינת מי שהחלה את לימודי המשפטים כאשר חוק כזה לא היה כלל באופק.[2] החוק בא לעולם לקראת סוף שנות התשעים של המאה הקודמת, כאשר הייתי בעיצומה של הקריירה המשפטית שלי. והנה כיום חוק זה הוא חלק מארגז הכלים המשפטי המובן מאליו, גם אם לא תמיד מובן מאליו דיו מבחינת הטמעת הזכויות שהוא מקנה בחיי המעשה.

ועוד מילה אישית: אני רוצה להקדיש את הדברים לנטע רוטמן ז״ל, אשר למדה איתי החל בבית־הספר היסודי. נטע הייתה, על־פי ההגדרה הפורמלית והקרה, ״אשה עם מוגבלות״ מלידה – מוגבלות שהתבטאה בעיקר בהליכה. אולם תיאורה כ״אשה עם מוגבלות״ סותר את כל מהותה ודמותה. נטע נאלצה לעבור ניתוחים אין־ספור בילדותה. בשלב די מוקדם היא

---

* הדברים מבוססים על הרצאת הסיכום בכנס בנושא ״עשרים שנה לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות – בין חזון למציאות: דילמות של ייצוג״, שהתקיים בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת חיפה ביום 11 בדצמבר 2018.

** שופטת בית־המשפט העליון. אני מודה לעדי גולדינר, לנטע זיו, לשחר טל, לשגית מור ולירון קובו על הערותיהם.

1 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ״ח–1998 (להלן: חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות או החוק).

2 כבר בראשית ימיה של המדינה נחקקו חוקים שהעניקו זכויות לאנשים עם מוגבלות, או כלשונה של החקיקה המסורתית ״נכים״, דוגמת חוק הנכים (תגמולים ושיקום), התש״ט–1949 (כיום חוק הנכים (תגמולים ושיקום), התשי״ט–1959 [נוסח משולב]), וחוק הביטוח הלאומי, התשי״ד–1953 (כיום חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ״ה–1995). אולם חוקים אלה לא התבססו על תפיסה של זכויות אוניוורסליות על יסוד עמדה של שוויון, אלא על הבחנה בין סוגי נכויות.

הגיעה לכיתתנו והשתלבה באומץ בכל פעילות, באופן שהיה טבעי מבחינתה ומבחינת הוריה. באותה תקופה – אנחנו מדברים על שנות השבעים – הדברים היו רחוקים מלהיות מובנים מאליהם, אבל לא עבור נטע, ובזכותה גם מבחינתנו. לא היה דבר שעמד בדרכה. לימים היא פעלה בתחום זה כמנהלת מחלקת ייעוץ לנגישות בעמותת ״נגישות ישראל״. נטע נהרגה בנסיבות טרגיות, בתאונה של קריסת מנוף בכפר־סבא בחודש פברואר 2018. היא חסרה לרבים מאיתנו. היא הייתה עבורי המורה הראשונה לנגישות וסמל לאומץ אישי ואזרחי.

בדבריי כאן אבקש להתייחס לתרומתו של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות תוך התייחסות לארבעה מישורים. אפתח (בפרק א) ביחסי־הגומלין בין חקיקה לפסיקה במאבקים שונים לקידום זכויות. אמשיך (בפרק ב) בתרומה המשולבת של מאבקי זכויות של יחידים ומאבקי זכויות של ארגונים ומוסדות, וכן (בפרק ג) ביחס שבין מאבקי שוויון לבין מאבקים לקידום זכויות אחרות. לבסוף (בפרק ד) אציג את ריבוי הספֵרות – בענפי משפט שונים ואף מחוץ למשפט – שבהן יש רלוונטיות לקידום זכויות של אנשים עם מוגבלות, ואחתום בדברי סיכום קצרים.

א. מחוקקים ושופטים: על תפקידה של החקיקה ועל שיתוף־הפעולה בין החקיקה לפסיקה

אפתח בהצבעה על הפוטנציאל העצום הטמון בחקיקה לקידום זכויות. פעמים רבות מזהים, ובצדק, מאבקים לקידום זכויות עם פסיקה טרנספורמטיבית של בתי־המשפט. גם בתחום של זכויות אנשים עם מוגבלות הייתה לפסיקה תרומה חשובה, עוד לפני חקיקתו של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. הדוגמה פורצת־הדרך לכך בישראל היא פסק־הדין בעניינו של שחר בוצר[3] – אז ילד וברבות השנים אדם מוביל ומשפיע בחברה הישראלית. פסק־הדין הכיר בעניין פעוט לכאורה אך משמעותי ביותר מבחינה מעשית וערכית כאחד: זכותו של ילד עם מוגבלות למעבר נגיש בין כיתת הלימוד לבין השירותים בבית־הספר שבו הוא לומד. פסק־הדין נועד להבטיח למעשה את יכולתו להשתלב בצורה אמיתית במערכת החינוך, ואגב כך הניח את התשתית לתפיסת הנגישות במשפט הישראלי.

עם זאת, לצד ההכרה בחשיבותה של הפסיקה – הן כאמצעי למתן סעד ליחיד והן כפלטפורמה ליצירת תקדים שיש לו השלכות גם על מקרים אחרים – חשוב לזכור שחקיקה יכולה לפתור, בהינף מקלדת והצבעה, בעיה שהיו נדרשות שנים רבות של מאבקים כדי לתת לה מענה רוחבי בבתי־המשפט.[4] כמו־כן, באפשרותה לייצר כלים אפקטיביים למאבקי העתיד. החקיקה היא אפוא כלי רב ערך שיש לעשות בו שימוש לקידום תכליות ראויות. במבט רחב יותר ניתן להצביע על דברי חקיקה רבים שאפשרו ״קפיצות קדימה״ בקידום פרישתו של ערך השוויון בספֵרות חדשות.[5] הדברים נכונים כמובן גם לגבי חוק שוויון זכויות לאנשים עם

3 בג״ץ 7081/93 **בוצר נ׳ מועצה מקומית ״מכבים־רעות״**, פ״ד נ(1) 19 (1996).

4 אין בקביעה זו כדי לגרוע מכך שגם הליכי חקיקה כרוכים בהשקעת משאבים וזמן.

5 דברי חקיקה בולטים מסוג זה, שנחקקו אף הם סמוך למועד חקיקתו של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, הם חוק למניעת הטרדה מינית, התשנ״ח–1998 (להלן: החוק למניעת

מוגבלות, הכולל לא רק כללים ספציפיים ואכיפים, אלא גם הכרזה עקרונית בעלת משמעות רחבה המקרינה על כל תחום משפטי ואף מעבר לתחומי המשפט. סעיף 1 לחוק קובע כי ״זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ומחויבותה של החברה בישראל לזכויות אלה, מושתתות על ההכרה בעקרון השוויון, על ההכרה בערך האדם שנברא בצלם ועל עקרון כבוד הבריות״.

תהליכי החקיקה חשובים לא רק בשל ״השורה התחתונה״ שהם חותרים אליה. הם יכולים גם לתפקד כזירה השתתפותית ומעצימה. אנשים שהחקיקה משפיעה על עניינם נוטלים חלק ישיר בדיונים הרלוונטיים, ללא ה״תיווך״ של עורכי־דין המאפיין את ההתדיינות המשפטית. למעשה, פעילות בזירה החקיקתית תואמת במיוחד את העיקרון של ״שום דבר עלינו בלעדינו״,[6] אשר אומץ על־ידי התנועה לזכויות אנשים עם מוגבלות. הזירה החקיקתית היא אף מקום לשיתוף ולדיאלוג עם גופים שנדרשים ״לשלם״ את מחיר הזכויות.

מאחר שהחקיקה בנושא זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות כוללת היבטים אסדרתיים מובהקים, יש לייחד מילים לא רק לרשות המחוקקת עצמה, אלא גם למכלול הפעילות בתחום של חקיקת־משנה. קשה כיום לחשוב על חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות ללא המערך החשוב של תקנות הנגישות שהותקנו מכוחו.[7] על־מנת שהחוק יהיה תורת חיים בעלת משמעות מעשית, יש לערוך קונקרטיזציה של העקרונות היפים שהוא קובע, ו״לתרגם״ אותם לשפה של שלטים, מעליות ואמצעים נוספים מסוג זה.

כמובן, החקיקה אינה פועלת בעצמה בעולם. היא נדרשת לפרשנות ולאכיפה. במקרים רבים יישום הכללים מעורר שאלות שלא התחדדו בעת החקיקה. זהו בדיוק המקום שבו בא לידי ביטוי יתרונה של הפסיקה, המפרשת את החוק בהקשרם של מקרים קונקרטיים. כך, למשל, אפשר להזכיר את פסק־הדין בעניין **מחמלי**,[8] שעסק בעניינו של קצין מצטיין בשירות בתי־הסוהר. שילובו בעבודה התאפשר רק הודות ליום עבודה קצר יותר שאושר לו, על־פי מה שפעם נתפס כהתחשבות במצבו הבריאותי וכיום נחשב התאמה נדרשת במקום העבודה. אולם חלקיות המשרה שלו גרמה בפועל לעיכוב בהתקדמותו לתפקידים אחרים. בית־המשפט העליון קיבל את הטענה שלא נעשה די לאפשר את קידומו, וקבע כי אי־קידומו היה כרוך בהפליה מחמת מוגבלות. פסק־הדין מדגים ומחדד כי חתירה לשוויון הזדמנויות אינה צעד חד־פעמי, אלא תהליך מתמשך שבו החקיקה והפסיקה פועלות יחדיו. עוד קודם לכן הולידה החקיקה בנושא נגישותן של הקלפיות[9] התדיינות נוספת שנסבה על יישומה, וזו הובילה בתורה לעוד חקיקה בתחום.[10]

״שילוב הכוחות״ החיוני בין החקיקה לפסיקה מתבטא גם בהקשרם של מאבקי שוויון אחרים. קידומו של שוויון מגדרי בישראל מתבסס במידה רבה גם על חקיקה עשירה בתחום,

---

הטרדה מינית), וחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס״א–2000 (להלן: חוק איסור הפליה במקומות ציבוריים).

6 באנגלית: Nothing about us without us.

7 ראו בעיקר תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות), התשע״ג–2013 (להלן: תקנות נגישות השירות).

8 בג״ץ 6069/10 **מחמלי נ׳ שרות בתי הסוהר** (פורסם בנבו, 5.5.2014).

9 ס׳ 68א לחוק הבחירות לכנסת [נוסח משולב], התשכ״ט–1969 (להלן: חוק הבחירות לכנסת).

10 ראו, בין היתר, ס׳ 116יז1 לחוק הבחירות לכנסת.

שהתקבלה עוד בשנותיה הראשונות של המדינה.[11] דברי חקיקה מאוחרים יותר תרמו להרחבתה של ההגנה המסורתית על השוויון, תוך עיגון התפיסה של העדפה מתקנת וייצוג הולם,[12] וכן הכרה בפגיעה הכרוכה בהטרדה מינית.[13] אולם יישום הדברים, כמו־גם פיתוח תפיסת השוויון הכללית, מחייבים הגשת עתירות ותביעות נוספות, אשר מניבות פסקי־דין הנחרתים כציוני־דרך.[14]

ב. יחידים וארגונים: על התרומה של גיבורים ועל חשיבותם של מאבקים כלליים

הזכרתי בדבריי עד כה כמה גיבורים של המאבק לשוויון זכויות של אנשים עם מוגבלות בישראל. מאבקי זכויות יוצאים נשכרים מ״פנים״ שניתן להזדהות איתם, ובפרט מדמויות מעוררות השראה. אולם אסור לחברה להסתמך רק על גיבורים כאלה. הזכויות אמורות להיות מוקנות לא רק למי שנחשבים גיבורים, לא רק לאנשים שהם כביכול ״משכמם ומעלה״. כמו־כן, למאבקי זכויות יש מחירים לא־פשוטים של כאב ושחיקה אישית. אין לצפות אפוא שיחידים יישאו על גבם את עול המאבק לבדם או יציגו תדמית של ״סופרמנים״ המתגברים על כל הקשיים.

על רקע זה נודעת חשיבות עצומה לפעילותם של ארגוני זכויות ושל מוסדות שונים הפועלים בתחום, כמו־גם לעבודתן של הקליניקות הפועלות בפקולטות למשפטים. הזירה הציבורית והמשפטית בישראל יצאה נשכרת מתביעות ומעתירות שהגישו ארגונים לשם קידום זכויות של אנשים עם מוגבלות. כך למשל, ארגון ״בזכות״ הוא שהגיש את העתירה בעניין **בוצר**, שעסקה בנגישות בבתי־ספר;[15] שילוב ילדים עם צרכים מיוחדים במערכת החינוך קודם בעתירה שהוגשה על־ידי עמותת ית״ד;[16] ואילו עדכון התעריף לטיפול שעתי בילדים בגיל הרך על הספקטרום האוטיסטי נדרש על־ידי העמותה לילדים בסיכון.[17] לצד פעילותם בשדה ההתדיינות המשפטית, הארגונים פעילים גם במישור החקיקתי, כגורם יוזם או מייעץ בהליכים של התקנת תקנות. חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות מרים תרומה חשובה גם בכך שהוא

---

11 החל בחוק שיווי זכויות האשה, התשי״א–1951.

12 ראו, למשל, ס׳ 18א לחוק החברות הממשלתיות, התשל״ה–1975. בהמשך הוספו לחוק זה גם סעיפים שעניינם ייצוג הולם לקבוצות נוספות – האוכלוסייה הערבית (בתיקון משנת 2000) וכן אנשים עם מוגבלות, יוצאי העדה האתיופית, בני האוכלוסייה החרדית ועולים חדשים (בתיקון משנת 2016).

13 ראו החוק למניעת הטרדה מינית.

14 ראו, למשל, בג״ץ 453/94 **שדולת הנשים בישראל נ׳ ממשלת ישראל**, פ״ד מח(5) 501 (1994); בג״ץ 4541/94 **מילר נ׳ שר הביטחון**, פ״ד מט(4) 94 (1995).

15 עניין **בוצר**, לעיל ה״ש 3. זאת, מבלי לגרוע ממאבקם האישי של הוריו של שחר בוצר עוד קודם לכן.

16 ראו בג״ץ 7443/03 **ית״ד – עמותת הורים לילדי תסמונת דאון נ׳ משרד החינוך** (פורסם בנבו, 2.6.2014). פסק־הדין נסב על הזכאות לפי חוק חינוך מיוחד, התשמ״ח–1988 (להלן: חוק חינוך מיוחד), גם של ילדים המשולבים במערכת החינוך הרגילה.

17 ראו בג״ץ 2902/11 **העמותה לילדים בסיכון נ׳ משרד הבריאות** (פורסם בנבו, 4.9.2015).

מכיר במעמדם ובתפקידם של ״ארגונים העוסקים בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות״ הן בהתדיינויות והן בהקשרים של קביעת כללים וסטנדרטים.

לצידם של ארגוני החברה האזרחית פועלת כמובן נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות,[18] שהוקמה בחוק.[19] לנציבות יש תפקיד בהליכי חקיקה הנוגעים בזכויות אנשים עם מוגבלות, ואף מוקנות לה סמכויות חשובות בכל הנוגע לאכיפתן וליישומן של הוראות החוק במגוון תחומים – חקירות בנושאי נגישות או הפליה, ואף הגשת תביעות פליליות ואזרחיות בנושאים אלה.[20] חשיבותה של הנציבות כגוף מקדם זכויות קשורה גם לכך שהיא זרוע של המדינה הפועלת במסגרת משרד המשפטים. לכן, גם כאשר היא מציבה דרישות בפני גופים ממשלתיים, הדיון בהן מבטא את ה״כובע״ הכפול של המדינה – כמי שנדרשת לעמוד בסטנדרטים שהחוק קובע אך גם כמי שתובעת את העמידה בהם.

ג. שוויון וזכויות אחרות: על שיח השוויון המסורתי ועל החתירה לשיפור הסַפְּרה הציבורית

מאבקי זכויות מתמקדים בדרך־כלל בצרכים דחופים של הקבוצה הנוגעת בדבר. אנשים עם מוגבלות נאבקים קודם־כל נגד הפלייתם הפסולה (כשם שנשים, בהקשר אחר, נאבקו בהפלייתן הפסולה). אולם הצלחה אמיתית מחייבת למעשה לאמץ גם נקודת־מבט רחבה יותר, שאינה ממוקדת בקבוצה עצמה. הדוגמה המובהקת לכך היא הקשר בין קידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות לבין ההגנה על זכויות חברתיות ומצבה של מדינת הרווחה באופן כללי. כאשר מובטחת הגנה על הזכות לקיום בכבוד,[21] ממילא יש הגנה טובה יותר על זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות. במערכת חינוך שבה הכיתות קטנות פוחת גם הצורך להכיר בתלמידים כזכאים לחינוך מיוחד, מאחר שהכיתה מותאמת מראש לשילובם הנאות של מי שזקוקים לתשומת־לב אישית רבה יותר.

הפרספקטיבה של הזכויות החברתיות חשובה במיוחד כאשר מביאים בחשבון שבמקרה הטיפוסי זכויות של אנשים עם מוגבלות הן זכויות ש״עולות כסף״, ואינן רק חירויות בעלות אופי ״שלילי״. אין באמירה זו כדי לגרוע מן הלגיטימציה של המאבק לקידומן. מטרתה רק להבהיר כי אי־אפשר לקיים מאבק כזה ללא זיקה לזירה הציבורית הרחבה. ניתן להוסיף אפוא כי המאבק לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות הוא מקרה־מבחן חשוב שמחדד את

---

18 להלן: הנציבות.

19 ראו פרק ו לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.

20 חשוב לציין כי לפי ס׳ 19נג לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, במקרים שבהם עילת התביעה היא הפליה או פגיעה בזכות הנוגעת באדם מסוים נדרשת הסכמתו של אותו אדם להגשת התובענה – הן מטעם הנציבות והן מטעם ארגון זכויות.

21 באופן כללי ראו דפנה ברק־ארז ״זכויות חברתיות במשפט הישראלי: הגנה ישירה, הגנה עקיפה ואתגרים להמשך הדרך״ **ספר אדמונד לוי** 53 (אוהד גורדון עורך, 2017).

הקשר בין הגנה על חירויות ״קלסיות״ לבין הגנה על זכויות רווחה, באופן שקורא תיגר על ההבחנה המסורתית ביניהן.[22]

חשוב להטעים כי אימוץ נקודת־המבט ה״רחבה״ אינו מייתר את ההתייחסות למאבקים קבוצתיים של אנשים עם מוגבלות. עשויים להישאר נושאים שהם ייחודיים לקבוצה, דוגמת התמודדות עם תיוגים חברתיים שליליים או היבטים זהותיים ותרבותיים (המודגשים, למשל, על־ידי קהילת לקויי־השמיעה). עם זאת, חשוב להכיר במכנים המשותפים הרבים שיש לקידום זכויות באופן אוניוורסלי ולקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.[23]

ד. על ריבוי הספֵרות של זכויות אנשים עם מוגבלות

על־מנת להוביל לקידום ממשי של זכויות אנשים עם מוגבלות, יש להידרש לריבוי הזירות שבהן יש מקום לפעילות המכוונת לכך. חלק מן הזירות הללו נדונות בחוק עצמו. חלק נכבד מהחוק מוקדש כמובן לעולם התעסוקה – הן לאיסור ההפליה בו במובנו המסורתי והן לחובה לנקוט התאמות שיאפשרו השתלבות בעבודה[24] ולחובת הייצוג ההולם, שחלה גם על מעסיקים בשוק הפרטי.[25] אולם חלק חשוב אחר נוגע בנגישות במרחב הציבורי, תוך הבנה שהמרחב הציבורי כולל לא רק רשויות ציבוריות במובן הצר, אלא גם מקומות שבהם ניתנים שירותים לקהל הרחב, ובכלל זה שירותי בריאות, תרבות ורווחה.[26] אין מדובר ב״חוק עבודה״,[27] אלא בחוק בעל תחולה רחבה המכיר בכך שיש לשנות את המציאות החברתית והמשפטית במגוון תחומים.

על כך יש להוסיף כי התביעה לשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות רחבה בהרבה מהיקף הכיסוי של החוק הספציפי העוסק בכך – הן בעולם המשפט עצמו והן מחוץ לו.

בעולם המשפט חשוב לזכור שקידום זכויות של אנשים עם מוגבלות נעשה גם בחוקים אחרים ובענפי משפט מגוונים. ראשית, קיימים חוקים רבים נוספים במדינת־ישראל אשר

---

22 ראו עוד Michael Ashley Stein, *Disability Human Rights*, 95 CAL. L. REV. 75 (2007).

23 יש לנסות אפוא לגשר בין התפיסה הפרטיקולרית של זכויות אנשים עם מוגבלות, המדגישה את ייחוד המאבק שלהם כקבוצת מיעוט הסובלת מהדרה ומהפליה (ראו, למשל, Harlan Hahn, *Toward a Politics of Disability: Definitions, Disciplines, and Policies*, 22 SOC. SCI. J. 87 (1985)), לבין הגישה המדגישה את המימד האוניוורסלי של המוגבלות והקשיים הכרוכים בה (ראו, למשל, Irving Kenneth Zola, *Toward the Necessary Universalizing of a Disability Policy*, 83 MILBANK Q. 1 (2005)).

24 ס׳ 8 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות מגדיר ״הפליה״ ככוללת גם ״אי־ביצוע התאמות הנדרשות מחמת צרכיו המיוחדים של אדם עם מוגבלות אשר יאפשרו את העסקתו״. בכך עוסק כמובן גם פסק־הדין בעניין **מחמלי**, לעיל ה״ש 8.

25 ראו ס׳ 9 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. חובה זו חלה על מעסיקים שמספר עובדיהם גדול מ־25.

26 ראו את ההגדרות של ״מקום ציבורי״ ושל ״שירות ציבורי״ בס׳ 19ה ו־19י (בהתאמה) לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. לנגישות בתחבורה הציבורית ראו עוד בג״ץ 4267/16 **בזכות המרכז לזכויות אדם של אנשים עם מוגבלויות נ׳ משרד התחבורה** (פורסם בנבו, 29.1.2019).

27 כמו חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, התשמ״ח–1988.

עוסקים במהותם בזכויות אנשים עם מוגבלות. כך, חוק חינוך מיוחד, שכבר הוזכר, הוא ענף חשוב ומוקדם של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. מי שמקבל הזדמנויות בשלב החינוך המוקדם יוכל לצאת למרחב הציבורי ולהשתלב בצורה טובה יותר בעולם העבודה. שנית, היעד האמיתי הוא הפנמת תפיסה של נגישות בכל ענפי המשפט, מעבר לכללים הפורמליים שעניינם הזכות לנגישות.[28] הדברים יפים וחשובים גם בתחום המשפט הפרטי. אני רוצה להזכיר בהקשר זה הערה שהוספתי באחד מפסקי־הדין בעניין יציאה של אדם עם מוגבלות – באותו מקרה אדם שלקה בכפיון (אפילפסיה) – לרשות הרבים, שבה יש מהמורות ובורות.[29] הבהרתי כי לא תוכל להתקבל במקרה מסוג זה טענה של אשֶם תורם, מאחר שאי־אפשר לצפות שאדם עם מוגבלות יֵשב בביתו.[30] תפיסת השוויון מעצבת אפוא לא רק את האסדרה בתחום המשפט הציבורי, אלא גם את יישום הכללים של המשפט הפרטי.

על כך יש להוסיף את חשיבותו של המישור הלבר־משפטי. ההכרה בזכויות אנשים עם מוגבלות צריכה להתקבל כ״אתיקה״ של התנהגות במישור הציבורי מעבר לדרישות החוק. כך, למשל, התקנות בתחום הנגישות מקנות זכות לאדם עם מוגבלות לקבל שירות ללא המתנה בתור.[31] אולם הנכונות לעשות כן היא קודם־כל עניין תרבותי וחינוכי. יש נורמות נוספות שהן מעבר ללשון החוק. תחרויות ספורט של אנשים עם מוגבלות אינן חידוש, אולם התייחסות מכבדת אליהן היא תהליך בהתהוות. החוק אוסר הפליה בכניסה למועדונים ולמקומות בילוי,[32] אך כדי להגיע להישגים משמעותיים בתחום זה, יש להשקיע בעבודה חינוכית שתחתור לכך שאנשים לא יסתייגו מבילוי לצידם של אנשים עם מוגבלות.[33] כאשר ילדים בגיל בית־ספר מבינים שאי־אפשר לקיים מסיבת סוף שנה באתר טבע שאינו נגיש לאחד החברים בכיתה, הם מקבלים בכך שיעור בזכויות, וגם חינוך לדמוקרטיה מהותית, שבה לא תמיד הרוב קובע. כיום,

---

28 להרחבה ראו שגית מור ״משפט נגיש לכל: הזכות לנגישות ונגישות למשפט – ביקורת מוגבלות״ **חוקים** ח 15 (2016).

29 ע״א 1952/11 **אבו אלהווא נ׳ עיריית ירושלים** (פורסם בנבו, 6.11.2012).

30 שם. כתבתי בעניין זה כך: ״המשיבה טענה שהמערער היה בעל לקויות שונות, ובכלל זה לקות ראייה ואפילפסיה, ולכן היה עליו להימנע מבחירה בדרך שבה הלך. טענה זו היתה בעייתית ואף מטרידה (מעבר לכך שספק אם הוכחה עובדתית במידה מספקת). רשות הרבים אמורה להיות בטוחה וכשירה לקראת בואם של כלל בני החברה – הבריאים והחסונים שבהם, אך גם מי שבריאותם וחוסנם הגופני נגרעו. אף אנשים בעלי מוגבלויות אמורים לצאת את ביתם ללא חשש, וללכת בדרכים שאינן רצופות מהמורות, בורות ושאר סכנות לנפש. אכן, כל ההולך בדרך צריך להביא בחשבון את חולשותיו, להיערך בהתאם ולהיזהר. אולם, בלא הוכחה ספציפית באשר לדרך חלופית שיכול היה המערער לבחור בה, אין כל ממש בטענה המשלימה שנדרשה למוגבלויות שונות שסבל מהן לכאורה. הרשות המקומית אינה יכולה להניח שתושבים שאינם בריאים לחלוטין יהיו כלואים בביתם. הכרה בסיסית זו נובעת מזכותם לשוויון חברתי ומשפטי״.

31 תק׳ 13 לתקנות נגישות השירות.

32 פרק ה1 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, המהווה הסדר מקביל, בשינויים המחויבים, לחוק איסור הפליה במקומות ציבוריים בכל הנוגע לכניסת אנשים עם מוגבלות למקומות כאלה.

33 אחד מפסקי־הדין הראשונים שעסקו בהפליה מסוג זה הוא ת״א (שלום ת״א) 15/97 **שמסיאן נ׳ מסעדת גני רוזמרי** (פורסם בנבו, 12.1.1999). פסק־הדין נסב על סירוב לאפשר את כניסתה של אשה עם מוגבלות למועדון שבו התקיימה פעילות ל״פנויים ופנויות״. פסק־הדין הוא דוגמה לפיתוח פסיקתי שהכיר בעילת התביעה עוד לפני שנחקקה החקיקה העדכנית בנושא. לצד זאת הוא משקף את הקושי החברתי שצריך להתמודד עימו.

כאשר מתחילים להציב במוזיאונים דגמים הממחישים לעוורים את מראה התמונה, אנחנו נמצאים בעולם מרגש וחשוב שמעבר למשפט, ושואלים את עצמנו: איך לא חשבו על זה קודם?

ה. במקום סיכום: בין הגנה על זכויות לבין הזדמנות לחברה

עד כה עסקתי בזכויות אנשים עם מוגבלות מן הפרספקטיבה של צדק חברתי וזכויות אדם. זה כמובן העיקר. אולם לצד זאת חשוב להוסיף כי קידומן של זכויות אלה הוא יעד שהגשמתו טובה לחברה כולה. ראשית, לרבים מן ההסדרים שמיטיבים עם אנשים עם מוגבלות יש למעשה ״החצנות״ חיוביות ביחס לאוכלוסיות רבות נוספות. כך, למשל, כאשר מתקינים מעלית, כֶּבֶשׁ (רמפה) או דלת רחבה יותר, הדבר מסייע גם לספקים, להורים עם ילדים קטנים וכן לאנשים בעלי מידות גוף גדולות. שעות עבודה גמישות תורמות כידוע במידה רבה לא רק לאנשים עם מוגבלות, אלא גם לעובדים עם מחויבות משפחתית.[34] שנית, חשוב לזכור שאנשים עם מוגבלות אינם מיעוט זניח באוכלוסייה. האם אנחנו יכולים להרשות לעצמנו החמצה של פוטנציאל אנושי כה משמעותי?

לסיום אני רוצה להזכיר את אחת מצורות ההתאמה הראשונות שמתועדות בתרבותנו – זו הקשורה למנהיגותו של משה רבנו. משה היה כידוע ״כבד פה וכבד לשון״[35] – לכאורה מגבלה אשר מקשה במילוי תפקיד מנהיגותי. האם היינו רוצים לוותר על משה רבנו בהיסטוריה שלנו? אכן, בכך לא הסתיימו הדברים, וכידוע נמצאה ההתאמה המתאימה, באמצעות אהרן אחיו של משה: ״והיה הוא יהיה לך לפה״.[36] ברוח זו ניתן לומר כי לעיקרון של התאמות שורשים עמוקים בתרבותנו, ועל כן יש לו מקום גם כחלק מערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

---

34 ראו Elizabeth F. Emens, *Integrating Accommodation*, 156 U. PA. L. REV. 839 (2008).

35 שמות ד 10.

36 שמות ד 16.